

Токтоналиева К.Т.

КӨРКӨМ ОКУУНУН АДАБИЙ-МЕТОДИКАЛЫК
НЕГИЗДЕРИ

Токтоналиева К.Т.

ЛИТЕРАТУРНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЧТЕНИЯ

К. Toktonaliev

LITERARY AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS
OF ARTISTIC READING

УДК: 371.3:372.8/575.2/ (04)

Бул илимий макалада көркөм окуунун адабий-методикалык негиздери жөнүндө маалымат берилди. Көркөм окууну тереңден талдоодон мурда көркөм окуу иштери, көркөм окуу боюнча көнүгүүлөр, иштин формасы жана мазмуну боюнча иштер сабакта жүргүзүлүүгө тийиш. Окуунун көркөмдүүлүгү боюнча иштөө бир гана машыгуу көнүгүүлөрүн колдонуудан турат деп ойлобоо керек. Көркөм окууга үйрөтүү – бул сабактын бардык этаптарын камтыган татаал процесс, анткени, ал чыгарманы кабыл алууга даярдануу менен да, чыгарма менен алгачкы таанышуу менен да, чыгарманын идеясынын үстүндө иштөө менен шартталат. Окуучуларды көркөм окууга үйрөтүүнүн негизги максаты - үн чыгарып окуунун милдетин аныктоо жөндөмүн өнүктүрүү, угуучуларга алардын чыгарма боюнча түшүнүгүн туура тандалган оозеки кептин каражаттарынын жардамы менен жеткирүү.

Негизги сөздөр: окурман, кызыктыруу, эмоционалдык, психологиялык, интонация, автордук идея, адабий методика, техникалык көнүгүүлөр.

В данной научной статье представлена информация о литературно-методических основах художественного чтения. До углубленного разбора художественного чтения на занятиях должны проводиться художественное чтение, упражнения по художественному чтению, работа над формой и содержанием произведения. Не следует думать, что работа над искусством чтения состоит только в использовании упражнений. Обучение художественному чтению представляет собой сложный процесс, включающий все этапы урока, так как определяется как подготовкой к принятию произведения, так и знакомством с произведением, и работой над идеей произведения. Основной целью обучения учащихся чтению вслух является развитие умения определять задачу чтения вслух, доносить до слушателей свое понимание произведения с помощью грамотно подобранных средств устной коммуникации.

Ключевые слова: читатель, мотивация, эмоциональный, психологический, интонация, авторская идея, литературная методика, технические упражнения.

In this article information about literally methodical basis of artistic reading is written. At the classes artistic reading, exercises of artistic reading, working under the form and content of composition should be conducted before the deep analyzing of reading. There shouldn't be thought that work with artistic reading is using some exercises. Teaching to artistic reading is difficult process, including all the stages of lesson, as well as it is defined of being ready both to accept compositions and reading with compositions and working under the compositions. The main aim of teaching the students to reading loudly is development the ability to define the task of reading loudly, communicate to listeners on understanding the composition with the help of literally collected methods of oral communication.

Key words: reader, motivation, emotional, psychological, intonation, author's idea, literally methods, technical exercise

Көркөм окуу тематика жана жанрын эске алуу менен адабий чыгарманы жатка, туура, эмоционалдуу жана андап-түшүнүп окуу. Дал ушундай окуу адабий материалды өздөштүрүүнүн деңгээлин жогорулатып, аны андап-түшүнүүгө жардам берет. Көркөм окуу сөздөрдү туура айтуу жана кеп маданияты менен байланышкан окурмандын минималдык көндүмдөрүнүн калыптануусун талап кылат. Минималдык көндүмдөргө төмөнкү компоненттер кирет: үндүн тону, үндүн күчү, ритмди колдонуу, кептин темпи тыным жасоо, тондун мелодикасы логикалык басымдарды жасоо. Кептин жана окуунун көркөмдүгү кептин техникасына – дикцияга, туура дем алууга жана сөздөрдү туура айтууга таянат.

Көркөм окууда ырды окуп жатканда интонация, темп жана ыргакты өзгөртөт, логикалык басым жана паузаны сактайт. Көркөм окууда каармандын жана автордун сезимдеринин динамикасын берилет. Тема, автордук идея, образдарга өзүнүн мамилесин билдирет. Ырды, тексттен үзүндүнү көркөм окууда автордун идеясын, чыгармалардын адабий-музыкалык композициясын, сахнаштыруу, иллюстрациялоо жана башкалар аркылуу бере алат.

Чыгарманы көркөм окуунун үлгүсү көрсөтүлүшү керек. Бул мугалимдин үлгүлүү окуусу же жазуудагы көркөм сөздүн чеберинин окуусу болушу мүмкүн. Эгерде чыгарма менен алгачкы таанышууда көрсөтүлсө, анда мугалим тарабынан окууга кайрылуу жакшы. Эгерде көркөмдүү окууда көнүгүүлөр этабында үлгүлүү окуу тартылса, анда устаттын окуусун кайталоо үчүн техникалык каражаттар колдонулушу мүмкүн.

Көрсөтмөлүү окуунун үлгүсүн көрсөтүүнүн бир эмес, бир нече максаты бар: биринчиден, мындай окуу жаңы баштаган окурман умтулушу керек болгон стандарттын бир түрү болуп калат; экинчиден, үлгүлүү окуу угуучуларга чыгарманын маанисин түшүнүүнү ачып берет жана ошону менен аны аң-сезимдүү окууга жардам берет; үчүнчүдөн, «имитативдик көркөмдүүлүккө» негиз болуп кызмат кылат жана чыгарманын тереңдиги окурманга түшүнүксүз болсо да оң

роль ойной алат: белгилүү бир сезимдерди туюнткан интонацияны туурап, бала бул сезимдерди сезе баштайт жана эмоционалдык тажрыйба аркылуу ишти түшүнүүгө туура келет.

Чыгарманын тили боюнча иштөө да окуунун көркөмдүүлүгүн өстүрүүчү шарттардын бири. Чыгарманын формасын түшүнбөсө, окуучулардан көркөм окууга жетишүү мүмкүн эмес, андыктан көркөм жана визуалдык каражаттарды байкоо чыгарманын идеялык багытын түшүнүү үчүн иштин ажырагыс бөлүгү болуп калат.

Окуунун көркөмдүүлүгү боюнча иш мектеп окуучуларынын кайра жаратуучу фантазиясына, башкача айтканда, алардын автордун оозеки сүрөттөөсүнө ылайык турмуштун картинасын бере алуусу, автор сүрөттөгөн нерсени ички көз менен көрө билүүсүнө негизделиши керек. Тажрыйбасы жок окурмандын кайра жаратуучу фантазиясы акыл-эстин алдында эпизод, пейзаж, портрет түзүүгө «автордук белгилерге» үйрөтүлүп, үйрөтүлүшү керек. Рекреативдик фантазияны өнүктүрө турган ыкмалар графикалык жана вербалдык иллюстрация, диафильмдерди түзүү, киносценарийлерди жазуу, ошондой эле ролдор боюнча окуу, драмалаштыруу болуп саналат эмеспи. Ошентип, окуунун көркөмдүүлүгүнө таасир этүүчү дагы бир факторду атасак болот, мындай иштерди адабият сабагында түрдүү иш-аракеттер менен айкалыштырылат.

Көркөм окуу боюнча иштөөнүн зарыл шарты болуп талданган чыгарманы окуу варианттарын класста талкуулоо да саналат. Сабактын аягында эки-үч окуучу чыгарманы (же анын бир бөлүгүн) үн чыгарып окуп, класстын окуучулары окуудагы ийгиликтерди жана кемчиликтерди талкуулашы максатка ылайыктуу. Ошол эле учурда, мындай окутуунун обону иш-тиктүү жана достук болушу керек экенин эстен чыгарбоо керек.

Жогоруда айтылгандардан көрүнүп тургандай, балдарды көркөм окууга үйрөтүүнүн негизги максаты - үн чыгарып окуунун милдетин аныктоо жөндөмүн өнүктүрүү. Угуучуларга алардын чыгарма боюнча түшүнүгүн туура тандалган оозеки кептин каражаттарынын жардамы менен жеткирүү. Бирок, мындай тааал чеберчилик мугалимдин, биринчиден, чыгарманын маанисине сиңип кетүүгө жардам берген көндүмдөрүн, экинчиден, өз үнүн максатка ылайыктуу пайдалануу көндүмдөрүн калыптандыруу боюнча талыкпай иштөөнүн натыйжасында келип чыгат.

Көркөм окуу боюнча иштөөнүн ыкмалары мектепте көркөм окуу боюнча иш атайын сааттарды талап кылбайт, ал кыргы тили сабагында жана өзгөчө адабият сабагында ар кандай жумуштар менен айкалышат. Ошол эле учурда көркөм окуу боюнча иштөө ыкмалары өзгөчө мааниге ээ.

Кыргыз адабиятынын окуу предмети катары мазмунунун негизин кыргыз адабиятынын алтын фондусу,

башкача айтканда, байыркы доордогу жана орто кылымдардагы адабий мурастардын үлгүлөрү, улуттук фольклор, акындар поэзиясы жазма адабиятыбыздын жана профессионал көркөм өнөрүбүздүн классикалык мүнөздөгү, окурмандарга кеңири таанылган чыгармалары түзөт. Булардын ичинен 10-11-класстарда профессионалдык адабиятка басым жасалып, ал системалуу курс иретинде тарыхый-адабий негизде үйрөнүлөт. Адабият ааламдын сырын, адамдын жан дүйнөсүнүн эстетикалык камылгасын, туюмун кабылдап, анын турмушунун ар кыл жактарын көркөм образдар аркылуу чагылдырат. Адабияттын адеп-ахлактык, эстетикалык, таалим тарбиялык, дүйнө таануучулук жана билим берүүчүлүк мүмкүнчүлүгү өтө кенен. Адабий чыгармаларды кабыл алуу, анализдөө, интерпретациялоо окурмандык ишмердүүлүктүн белгилүү ыкмаларына жана түрлөрүнө негизденишет, кыргыз адабиятынын чыгармаларындагы темалардын, образдардын, сюжеттердин салыштырылышы менен негизденет. Көркөм чыгармаларды окуу окуучулардын өнүгүү каражаты катары каралат. Окуучунун адабий өнүгүүсү окуучунун жаш курагын эске алат, башталгыч класстарда алган окурмандык даярдыгына таянат, анын жалпы өнүгүүсү менен, дүйнөлүк көз карашынын калыптануусу жана адеп-ахлактык баалардын эволюциясы менен түздөн-түз байланышта болот.

Педагог окуу тексттерине жана адабий тексттерине керектүү иш-аракеттери менен кайсы мазмунга максимум көңүл буруу керектигин баамдап түшүнгөндө гана окуучунун компетенттүүлүгү жогорку деңгээлде калыптанат.

Көркөм чыгарманын окуучулардын акыл-эсине, эркине, сезимине тийгизген таасиринин даражасы мугалимдин чебер, образдуу-эмоционалдык окуусунан көз каранды. Мугалимден балдарда алган билимдерин жана көндүмдөрүн өз алдынча ишке ашырууга болгон муктаждыкты жана жөндөмдү калыптандыргандай иштөө талап кылынат. Мугалим окуучуларына көркөм чыгармаларды образдуу-эмоционалдуу окууга үйрөтпөсө, анын көп аракети текке кетет.

Белгилүү акын-жазуучуларыбыздын поэзия, проза, драматургиялык чыгармаларын чексиз угуп, талдап чыгууга келет, бирок алар үн чыгарып окулбаса (толук болбосо да), анда чыгарманын эстетикалык маңызы деп аталган нерселердин көбү окуучулар үчүн өмүр бою түшүнүксүз жана сезимсиз бойдон калышы мүмкүн.

Окуучулардын автордук текст боюнча иштөө ыкмалары мугалим колдонгон методдордон дээрлик айырмаланбайт. Бул ишти Е.В. Язовицкий ушундай сүрөттөйт.: «Тапшырма алгандан кийин, окуучулар биринчи кезекте ырды, аңгемени же үзүндүнү бир нече жолу окуп, автордун негизги идеясын аныктап, окуунун негизги максатын жана аны ишке ашырууга багытталган иш-аракетти аныктап, өз алдынча сүрөт

тартышы керек. Автор сунуш кылган жагдайларды элестетип, аларды өздөрүнүн көз караштары жана ассоциациялары аркылуу жандандырууга аракет кылгыла».

Мугалимдин көркөм окуусу өтө маанилүү. Бул өнөргө ээ болбогон мугалим искусствону үйрөтө албайт. Бул окуу искусствосуна да тиешелүү.

Көптөгөн мугалимдер жана методисттер бул ыкманы колдонууга терс көз карашта болушкан, анткени алар аны «үнүнөн» окутуу ыкмасы менен аныкташты, ал «мен кантип окусам, угуп, окуганга аракет кыл» деген принципке негизделген. Маалыматка ылайык, Б.А. Буяльскийдин айтымында, «үндөн үйрөнүү жаңылыш техника, анткени ал мугалимдин интонациясын механикалык түрдө кайталоо талабына негизделген, окуучуну сезүү жана ойлоону муктаждыгынан бошотот». Көрсөтүүнү колдонуу жөндөмдүүлүк даражасын, окуучунун ийкемдүүлүгүн өнүктүрүүнү эске алууну талап кылат. Көрсөтүүнүн максаты окуучуларга даяр интонацияны таңуулоо эмес, алардын фантазиясына жандуу сүрөттөрдү тартуу, сезимдерин ойготуу. Көргөзмө мугалимдин үлгүлүү окуусуна негизделген. Мугалимдин белгилүү бир ишти аткаруусу жөнүндө айтып жатып, мугалим өзүнүн актер эмес, биринчи кезекте окурман, жомокчу экенин, анын негизги милдети – тексттин үстүндө иштөө процессинде алган ой-пикирлерин жана алган таасирлерин окуучулар менен бөлүшүү экенин бекем унутпашы керек.

Тажрыйба көрсөткөндөй, текстти биринчи кабыл алууну уюштурууда окуучулар мугалимдин ишин, кемчиликсиз болсо да жакшы кабыл алышат.

Үлгүгө толук, кылдат талдоо ар бир жолу жүргүзүлбөйт, ал эми көркөм окуу боюнча иш сабактын негизги максаты болгондо гана жүргүзүлөт. Мисалы, А.Осмоновдун «Жеңишбек» поэмасы боюнча иштегенде мугалим биринчи жолу жай, ойлуу, баяндап окуйт; экинчи жолу - шайыр, шайыр, сүрөттөрдүн жарыктыгын баса белгилеген. Анан мугалим сурайт: эң жакшы окуу качан болду – биринчи жолубу же экинчи жолубу? Неге? Маанайды кантип жеткире алдыңыз?

Албетте, көрсөтүү ыкмасы тууроого үндөйт, бул тууроо жакшы болсо, анда пайда гана бар. Мындай имитациядан коркпош керек. Сокур, тактикасыз, сырттан тууроодон эскертүү жана коргоо керек. Көрсөтүү ыкмасы ар кандай формада жүргүзүлөт.

Жогоруда айтылгандардын негизинде, биз демонстрацияга кайрылуу менен мугалим эч качан үлгүлөрдү таңуулоого умтулбайт деген жыйынтыкка келдик. Мугалимдин үлгүлүү иш-аракетинин максаты – өзүнүн жөндөмдүүлүгүн эффективдүү көрсөтүү эмес, балдарга чыгармага каныккан сезимдерди, тажрыйбаларды жугузуп, жандырып, аларды жакшы окууга ынтызарлыкты ойготуу.

К.С. Станиславский мындай деп кеңеш берген: «Китепти, карандашты бат-баттан алып, окуп, окуганыңды кеп өлчөмүнө карап белгиле. Сүйлөө чен-өлчөмдөрүн белгилөө жана алар боюнча окуу зарыл, анткени алар сөз айкаштарын талдап, алардын маңызына тереңдеп кирүүгө мажбурлайт».

Тынымдар көркөм жана психологиялык болуусу мүмкүн. Көркөм тыным – бул окурман өзгөчө маани берүүнү, өзгөчө басым коюуну каалаган сөздүн жана фразанын алдындагы пауза. Психологиялык тыным көпчүлүк учурда тексттеги көп чекит менен дал келип, жан дүйнөнүн кандайдыр бир толкундоосун билдирилет. Ал эми логикалык басымды (тексттин маанисине ылайык) туура жана так коюу абдан маанилүү. Сүйлөмгө белгилүү жана так маани берүү үчүн эң маанилүү сөздү үндүн күчү менен белгилеп, башка сөздөрдүн арасынан бөлүп айтуу зарыл. Адатта бир сүйлөмдө бир гана сөз бөлүнүп айтылат. Бирок, үндүү кептин көркөмдүүлүгүнүн негизги каражаты интонация болуп саналат. Көркөм чыгарманы окуганда интонация текстти түшүнгөндөн, автордун ниетин, ниетин түшүнгөндөн, каармандарга, алардын кыймыл-аракетине, окуяларына аң-сезимдүү мамиле кылгандан кийин пайда болот. Интонация сөз айкашынын маңызын билдирбейт, ал окурмандын текстке терең киришинин натыйжасы. Ошондуктан балдарга туура интонацияны үйрөтүү зарыл.

Интонация кеп маданиятынын бир бөлүгү болуп саналат. Ал жай, суроолуу жана илептүү сүйлөмдөрдү курууда маанилүү ролду ойнойт. Ырларды жана тамсилдерди окууда интонация өзгөчө мааниге ээ.

Мектепке киргенде эле балдар өз эне тилинде сүйлөп, белгилүү лексикага ээ болушат, аларды сүйлөшүүдө, башкаларга түшүнүктүү айкалыштарда колдонушат, суроолорго жооп бере алышат ж.б. Тилди өздөштүрүү менен бирге балдар күнүмдүк турмушта кеңири тараган интонацияларды өздөштүрүшөт, бирок ушул кезге чейин бул элементтердин бардыгы алар тарабынан бөлүнбөй, ишке ашырыла элек, анткени алар имитативдик жолу менен үйрөнүшөт.

Адабий чыгармаларды кабыл алуунун жаш өзгөчөлүгү окуучуларды көркөм окууга үйрөтүүнүн дагы бир маанилүү аспектиси болуп саналат. Белгилүү болгондой, окуучу өзүнүн курактык өнүгүүсүнүн ар кандай этаптарында психологиялык өзгөчөлүктөрүнөн улам адабий чыгарманы ар кандай кабылдай алат. Окумуштуулар адамдын психикалык өнүгүүсүнүн ар кандай этаптарын ажыратышат.

Жогорку класстарда көркөм окуу мектеп шартында көркөм окуу искусствосу катары, оозеки сүйлөө маданиятын жогорулатуунун жана адабиятты көргөзмөлүү окутуунун жолдорунун бири катары каралат, анткени, ал жазуучунун чыгармасын образдуу талдоону тереңдетүүгө алып келип, көркөм жана жазуучунун чеберчилигин ачып берет. Орто жана жо-

горку мектептин азыркы программанын негизинде окуучулардын ар бир ырааттуу текст боюнча көркөмдүү окууну практикалоону талап кылат, ошондуктан сабакта бир дагы текст монотондуу, түшүнүксүз окулбашы керек. Бул мектеп окуучуларынын, мугалимдин алдында турган көркөм окуу боюнча ишке милдеттендирет жана ошону менен кийинки класстарда окуучуларды окутууда үзгүлтүксүздүктү камсыз кылат. Сабаттуулукка үйрөтүүдө, фонетика менен грамматиканы өздөштүрүүдө тилдин түзүлүшүнүн бардык элементтери, анын ичинде интонация тилди үндүү кепте ишке ашыруунун ыкмасы катары акырындык менен ишке ашат. Дал ушул үндүн деңгээлинде кептин түшүнүктүүлүгү жана көркөмдүүлүгү жетишилет.

Адабияттар:

1. Фёдорова Т.В. Совершенствование читательской деятельности учащихся старших классов на уроках литературы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.dslib.net> (дата обращения: 29.03.2021).
2. Горбушина, Л.А. Обучение выразительному чтению / Л.А. Горбушина. - М.: Просвещение, 1981.
3. Кубасова, О.В. Выразительное чтение / О.В. Кубасова. - М.: Академия, 1997.
4. Методика выразительного чтения: учеб. пос. для вузов / под. ред. Т.Ф. Завадской. - М.: Просвещение, 1977.
5. Рыбникова, М.А. Очерки по методике литературного чтения. / М.А. Рыбникова - М.: Учпедгиз, 1963.
6. Таирова К.А. Изучение художественной литературы как источника педагогических знаний. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 10. С. 224-228.